

Hozzászólás Juhász Géza: „A történelmi regény néhány kérdéséről az ÉLŐ VÍZ-zel kapcsolatban” című bírálatához

Sokat beszéltünk már a bírálat hiányáról és az utóbbi időben arról, hogy ha meg is jelenik valamilyen könyvismertetés, az csupán könyvismertetés marad. A hozzászólók nem mernek elmélyedni a megjelent művek elemzésébe és éppen ezért megállapításaik felületesek, egyáltalán nem építő jellegűek. Engedjék meg, hogy a hosszú és unalmas elméleti fejtegetések helyett inkább B. Szabó Györgynek két idevágó megállapítását idézzük az Irodalmunk néhány időszerű kérdéséről című tanulmányából:

„Könnyebb kijelenteni, hogy az író „a szépírás terén valóban nagy támadási felületeket tárt föl önmaga ellen“, hogy „több önbírálatot vártunk az írótól“, mint végrehajtani a regény művészi elemzését és feltárni a művésziatlanságot, a kompozíciós hibákat, a jellemábrázolás fogyatékosait, a mű és a valóság között fennálló ellentmondásokat. Könnyebb fogalmakkal játszózni, mint adott irodalmi tényekkel operálni és főleg sokkal egyszerűbb észrevenni a hibákat, mint felfedezni az író munkásságában és műveiben jelentkező pozitív értékeket.“

És:

„A felszabadulás előtt megjelent regényének (Majtényi: Császárszatórnája — s. k.) és a most megjelent művének (mindkét alkotásában egy tematikát dolgozott fel) összevetéséből és elemzéséből nem az azonosságok vagy eltérések megállapítása lenne a lényeges, hanem annak felderítése, hogy előmozdították-e az új társadalmi feltételek Majtényi írói egyéniségének kiformálódását, hozzájárultak-e és hogyan az író valóság szemléletének kialakításához, hatottak-e az író művészi koncepciójának tartalmára és terjedelmére? Észlelhető-e fejlődés tartalomban, szerkezetben, stílusban és nyelvben és miben nyilatkozik meg ez a fejlődés? Tapasztalható-e visszaesés, művészi megalkuvás és nyomát találjuk-e a helytelenül értelmezett progresszív írói és emberi állásfoglalásnak és milyen művészi következményekkel járhat a haladásfogalmaknak ez a téves értelmezése? Vajjon a polgári író számára az új társadalmi feltételek biztosítják-e a művészi továbbfejlődés lehetőségeit, vagy szükségszerűen elvezetnek a perspektívátlanságig, az elernyedésig vagy a művészi színvonal szándékos feladásáig?

Ha e két megállapítást összevetjük Juhász Géza bírálatával, akkor már az első pillanatban feltűnik, hogy Juhász Géza nem igen vette figyelembe a mai vajdasági bírálat legfőbb követelményeit. Ez pedig nagy mulasztás, mert Majtényi legjelentősebb alkotásával állunk szemben. E mű értékelése egyúttal útmutatás kell, hogy legyen íróink előtt. E hozzászólásnak nem célja, hogy itt a bevezetőben mélyreható mérlegelés alá vesse Majtényi ÉLŐ VÍZ című alkotását, hogy erényeit és hibáit bon-

colgassa. A továbbiakban is csupán annyira mélyed el az értékelésben, amennyire ezt a hozzászólás iratlan törvénye megkívánja. De nézzük csak, mit állít Juhász Géza és mennyiben támasztják alá a tények ezeket az állításokat.

Eddig is világos volt, hogy nálunk óriási és igen fontos nyersanyag vár művészi feldolgozásra — szűkebb hazánk története —, de most végre egy örvendetes kísérletet, sőt példát látunk arra, mit és hogyan kell feldolgozni. A regény megjelenése világosan rádöbbeneti a vajdasági magyar írókat arra, hogy Vajdaság történetét eddig művészi eszközökkel magyarul egyáltalán nem dolgozták fel.“ (237 l.)

Érthetetlen előttünk, hogyan döbbenhet rá valaki arra, ami eddig is világos volt előtte?! Ez csak talán stilushiba. Az azonban már tévedés és egyúttal felületesség, amit e két mondatában állít. Az ÉLŐ VIZ lenne az első kísérlet, amely Vajdaság multjának történetét magyar nyelven elénk tárja? Merő tévedés! Vajjon mit szólnak mindenhöz Lőrinc Péter (Hétköznapi), Komáromi József Sándor (Választmányi ülés), és Majtényi Mihály (Császár csatornája), akik alkotásaikban már megpróbálták — kisebb-nagyobb művészi hitelességgel — feleleveníteni Vajdaság multjának egy-egy időszakát?

Ezután Juhász hosszú elméleti fejtegetésbe bocsátkozik a történelem ismeretének szerepéről, a történelmi regény nevelő hatásáról és az író viszonyáról az ábrázolandó korszakhoz. Többek között ezeket állapítja meg:

„Ez a viszony (az íróé — s. k.), azaz állásfoglalás általában kétféle lehet. A helyes és haladó álláspont az, amely az eseményt az emberi társadalom fejlődésére gyakorolt hatása alapján értékeli. Az írónak kétségkívül azt kell legelőször tisztáznia, hogy az illető esemény elősegítette-e, vagy hátráltatta az emberi társadalom fejlődését, s így kell állást foglalnia mellette vagy ellene. Ezt az állásfoglalást természetesen meghatározza az író állásfoglalása és viszonya is a társadalom fejlődéséhez.“ (!) (238 l.)

Ezt a gondolatát még egyszer megismétli és megállapítja:

(az író — s. k.) „...nagy mértékben járul hozzá a maga művészi eszközeivel multunk helyes megértéséhez s ezen keresztül a haladó világnézet kialakításához.

Az elmondottakból kitűnik, miért tartjuk e regény megjelenését olyan fontos eseménynek nemcsak a vajdasági magyar irodalomban, hanem az egész jugoszláviai magyar kultúréletben általában is. Eppen ez a jelentőség teszi elsősorban indokolttá e művel való behatóbb foglalkozást is.“ (!) (238 l.)

Az elmondottakból sajnos a legnagyobb jóakarattal sem ismerjük meg azt a jelentőséget, amely indokolttá teszi a művel való behatóbb foglalkozást. Csupán talán vezérfonalat ad a történelmi regényekkel foglalkozó, e műveket bíráló vagy egyszerűen csak olvasó emberek kezébe, hogy hogyan is közeledjenek feléjük. Bizony egy kicsit nehezen tudjuk követni a bírálat gondolatmenetét, mert Juhász állandóan ismételi, egy-egy gondolatot több változatban is variál és sokszor — mint ezt az idézet kiemelt részei mutatják — a szofizmusig jut el.

Nem hisszük, hogy sokat veszítettünk volna, ha a „vázolt szempontokat“ kihagyja és bírálata első bekezdése után rögtön áttér Majtényi világszemléletének, a korrallal szemben elfoglalt álláspontjának vizsgálatára. Annál is inkább, mert hiszen itt is, újra és újra, megemlíti azokat

a szempontokat; na a mű elemzése közben, akkor világosan és érthetően — alátámasztva vele fejtegetéseit is, viszont ha eltávolodik a mű elemzésétől, akkor homályosan és szétfolyón. Úgy érezzük magunkat, amikor ezekhez a részekhez érünk, mint az útjavesztett vándor. Ezek az elméleti fejtegetések még a címmel sincsenek kapcsolatban. Talán, ha ilyen címet adott volna bírálatának: „Az író világszemlélete, viszonya a valósághoz és az ÉLŐ VÍZ.“ Ebben az esetben még elkalandozhat a bíráló szabadon az elméleti kérdések, fejtegetések vadonában. Juhász Gézától azonban mi az ÉLŐ VÍZ című történelmi tárgyú (de társadalmi vonatkozású) regény bírálatát, részleges elemzését, a hibák és erények feltárása után a történelmi regény azon kérdéseinek a megvilágítását vártuk (az ÉLŐ VÍZ-ből kiemelt részekeken keresztül), amelyek Majtényi művében előfordulnak, amelyeknek felszínrehozása elősegíti az író fejlődését, de egyúttal az olvasóközönség érdeklődését is felkelti a mű iránt. Nem lesz talán nagyképűség, ha hozzátesszük mindehhez: a bírálatnak hozzá kell járulni ahhoz is, hogy megtanítsa a nagy olvasóközönséget olvasni. Meg kell tanítani, hogyan kell keresni az irodalmi alkotásokban a szépet, a művészt, az emberi igazságokat, az alkotások meséjének érdekességét túl értékelni az írói szándékot, a politikai és társadalmi vonatkozásokat, a jellemek lelki tusáját, a stílus szépségét stb.

Juhász Géza élesszemű bíráló. Van érzéke a bírálatához, de úgy érezzük, hogy a jelen esetben nem vette komolyan feladatát. A sok szószaporítás, fölületesség és az irodalmi műveltség csillogtatása között csupán elvétve fordulnak elő jó meglátások, de ezek is csupán felvetett gondolatok; megállapít valamit, de olyan szükséztűen, mintha ezeket a részeket csupán egy dolgot, vagy tanulmány vázlatának szánta volna. Annál több teret szentel, teljesen helytelenül, az írói mintaképeknek. Majtényi ábrázolásmódját merreven összehasonlítja a nagy realista írókkal (mint pl. Balzac). Mintaképpül állítani ezeket, a megváltozott időszakban, egy vajdasági író elé annyit jelent, hogy sablont adni a kezébe, annyit jelent, hogy megszükíteni az író világszemléletét. Vajjon elfogadhatjuk-e ezt a sablonizálást akkor, amikor már a realista ábrázolásmód új fejlődési szakaszába lépett, amikor a szocialista világszemlélettel rendelkező íróban már tisztázódtak azok a szociális kérdések, amelyek a nemesi és polgári írók előtt megoldhatatlan kérdéseknek tüntek, vagy ezek a problémák még csak fel sem vetődtek előttük? Szerintünk nemcsak erőszakos, hanem egyúttal fölösleges is ez az összehasonlítás.

Térjünk vissza; vegyük sorra Juhász néhány nagyjából elfogadható megállapítását és rögtön látni fogjuk bírálati módját.

Bírálata felveti — egész helyesen — azt a tényt, hogy a regény többször úgy hat, mintha keretbe foglalt elbeszélés-gyűjtemény lenne. Ezt különösen az első fejezet után és a második könyvben érezzük. Ezeket állapítja meg:

„Ez a helyzetkép (a korszak ismertetése — s. k.) is mozaikszerű, ami az egész regénynek egyik lényeges sajátossága s egyben hibája is.“ (239 l.)

Később:

„...száthulló, a részletek között rendkívül laza a kapcsolat, az egész regény remek mozaikok laza füzére.“ (244 l.)

„... a szerkezeti lazaság éppen a főhős hiányának következménye. A fő mondanivalónak, a fő cselekménynek egy ember, vagy néhány (de nem sok) ember egyéni életébe való koncentrációja nemcsak azért fontos, hogy emberivé tegye a problémát, hanem azért is, hogy „vörös fonál“-ként összefogja a regény összes eseményeit. Ha kimondottan az olvasó szempontjából vizsgálánánk, azt kellene mondanunk, hogy a regényben

szükséges egy olyan egyéni, emberi sors-probléma, amely állandó izgalomban tartja az olvasót, ami miatt „nem tudja letenni a könyvet”. (244 l.)

Ezekből a megállapításokból csupán annyi következtetést vonhat le magának az író, hogy minden nagyobb epikai alkotásnak főhőse is kell, hogy legyen. Valami azonban elkerülte Juhász Géza figyelmét. Nemcsak ezért laza a mű szerkezete. Nemcsak abban kell keresnünk a szerkezeti lazaságot, hogy a mű első könyvének főhőse, Kiss József, szinte alig jut szóhoz, a mű folyamán (éppen ellentétben a Császárcsatornájával). Még két körülményt kell a vizsgálat tárgyává tennünk.

Először is észre kell vennünk a regény szerkezetén a modern regény és a film hatását is. Az író rengeteg képet sorakoztat fel, filmszerűen peregnek le előttünk az események; az expresszionista szerkesztés hatását láthatjuk itt egész világosan.

A második körülmény sokkal bonyolultabb, összetettebb. Ennek a körülménynek a megértéséhez egész addig az érzésig kell visszatérnünk, amely a regény, de különösen a második könyv olvasásakor bennünk keletkezik és folyton érlelődik: Majtényi Mihály alapos, körültekintő kutatást végzett (sokkal alaposabbat, mint a Császárcsatornája megírása előtt) mielőtt műve megírásához fogott. Annyi adatot hordott össze, hogy nem egy, de tíz regény, vagy tízszer ilyen hosszú regény feldolgozásra előkészített nyersanyagát érezzük benne. Ez a körülmény már eleve arra kényszeríti az író, hogy egyes részeket felületesen dolgozzon ki és csak azoknál az embereknél, embercsoportoknál és tájaknál időzön, amelyeket nemcsak aktákból, történelmi forrásművekből, hanem az életből is ismer. A második körülménynek ez az egyik tényezője tehát: a sok anyag. A másik tényezőt is érintettük már: az író nem ismeri jól azokat a vidékeket, az ott élő embereket sem, akiknek az őseit meg eleveníti.

Ezért nem tud kikötni egy tájnal, egy típusnál. Ezek a körülmények kényszerítik az író, hogy az egyes részeket önmagába befeljezze és szereplőit ne vizsgáltsa meg lélektanilag és ne kapcsolja bele őket a következő fejezetek eseményeibe. Ezért érezzük az első könyv olvasása közben azt is, hogy a regény csupán a 43-ik oldalon kezdődik a „Császári hintó” fejezettel. Ebből a könyvből szinte kirí a hetedik fejezet, a „Rabok a pusztában”. Az író nem ismeri jól a rabok életét. Most egyelőre nem részletezzük véleményünket, azt, hogy miért gondoljuk, hogy az író nem ismeri a rabok lelkületét. Erről majd akkor beszélünk részletesebben, ha a jellemzésről és a tipizálásról lesz szó.

Mire van tehát szükség? A felelet már ismeretes. Alkalmat adni az íróknak, hogy utazzanak, tapasztaljanak, lássanak. Biztosak vagyunk benne, hogy akkor nemcsak jobb, hanem végre igazi művészi alkotások is létrejönnek. Biztosak vagyunk abban is, hogy ha így lett volna, a vajdasági magyar irodalom felszabadulás utáni időszak legértékesebb terméke, az ELŐ VÍZ, fogyatékoságainak a felét sem tartotta volna meg. Természetesen ehhez rögtön hozzá kell tennünk, hogy nemcsak az anyaggyűjtésre kell elegendő időt fordítani, hanem az anyag kiválogatására, elrendezésére és feldolgozására is. A művet olvasva, az az érzés is elfogott bennünket, hogy talán nemcsak a sok anyag, hanem a feldolgozásra szánt idő rövidsége is befolyásolta a mű művészi értékét. Hogy úgy mondjuk, nem vált Majtényinak vérévé minden alakja, nem érezte, hogy írás közben körülülük, fogják a kezét, nem csengett fülében a rabok fájdalmas nótája, nem érezte eléggé orrában a parasztviskók ízékfűstjének csípős szagát... nem soroljuk tovább, de úgy gondoljuk, hogy világos

a felsorolás hátsó gondolata: az írónak ismételten és ismételten át kell dolgoznia műve minden jelenetét, minden alakját. Úgy kell megformálnia alakját, ahogyan a szobrász teszi. Addig kell faragnia rajtuk, míg elbűnk nem lépnek egész testi és lelki összességükben.

Képes lenne erre Majtényi? Képes! Bizonyítják ezt azok az elszórtan található megkapó leírások és tömör jellemzések, amelyek mutatják Majtényi orozslánkörmeit. Alljon itt néhány idézet, győződjünk meg az író ábrázoló képességéről:

„Hajnalodott. A vizek még csillagot fürdettek, s a széles Mosztongaág lomha tükre olyan volt, mint a kincseszsák fekeke, kirakva telisteli mélyenülő karbunkulusokkal. Szórta a hajnal a kései csillagfényt a mocsárnak, a nádasnak és a csörgedező vizeknek, kapott belőle a kanyargó folyó és az egész táj.

Vörösgémekek ácsorogtak mindenfelé a félhomályban, lábukat emelgették, úgy bámulták a kiszélesített ereken a békaturajt és a vizeköt: zsákmányt kémleltek. Nádszегte rigyások között, a derengő szürkületben, falkástól csapott le a sok vadruca: a réti héja megkezdte kóborló vándorlását, ott krúgatott a daru is a bárányfelhők magasságában.“ (5. l.)

Röviden, csupán néhány szóban, tárja elénk Mosztongaág mocsaras vidékét. Úgy tárul elénk a táj, szinte felvillanásszerűen, mint éjjel vilámlófényben a környék, vagy magnéziumfényben az arc. Egy környék pillanatfelvétele ez és egyszerűen, erőteljes. Állandóan, egész életen át ott él lelkünkben. Azonban sajnos csak ezt és ehhez hasonló képeket őrizünk meg hosszabb időre emlékezetünkben Mosztongaág vidékéről, ezek a csendéletek vésődnek mélyebben lelkünkbe. A mocsarak népe mindvégig a homályban marad.

A bevezetőben megemlítettük, hogy az író nem ismeri jól a rabok életét, lelkületét sem. Éppen ezért a rabok vándorlását, munkáját és állati sorsát bemutató részek úgy hatnak, mintha az író száraz adatokat sorolna fel és csak itt-ott próbálna egy kis szépirodalmi mázt kenni az összehordott adatokra. Csak átfesti a történelmi tényeket irodalmivá, mint a festő a régi címtáblát, de a festéken álló a régi felírás... Ezért lélek nélküliek ezek a jelenetek. Pedig sok feldolgozás nélkül maradt és feldolgozásra váró jelenet van ebben a részben. Csak egyet szeretnénk idézni; hadd hasonlítsuk össze Móricz Zsigmond A m a c s k a című elbeszélése idevágó részével.

A rabok már a végkimerülés szélén állanak és egyedül csak Mokány állja még a sarat:

„Ebben a percben vinnyogó kis nyulacska keveredett lábuk elé. Talán a lánc sebezte meg, lapulóban, ahogy elléptek felette a facipős nagy lábak.

Nagy mancsával az egyik rab feléje nyúlt, de Mokány megelőzte és felkapta. Magasraemelte az állatot, hadd lássa a katona, hogy nem ölelene forralnak valamit. Pislogott a kis állat, kapalózott, de nem szabadulhatott — emberkéz foglya volt.“ (121. l.)

Utána hazamennek a foglyok és éjjel ellopják, majd megesszik a nyulat. Ezen feldühösödik Mokány és verekedés támad belőle. Ennyi az egész, amit erről érdemesnek tart mondani az író, pedig éppen a jelenetben tudta volna elénk tárni a rabok lelkületét, itt lett volna igazi alkalmá arra, hogy megfogjon és megrázzon.

Hasonló jelenetet dolgoz fel Móricz Zsigmond is a már említett elbeszélésében.

Világháború. Alkonyat az orosz síkon. Távolról ágyúdörgés hallatszik, és egyszerre hirtelen valami csodálatos édes hang üti meg a katonák fülét:

„Macska!... Régen elmúlt örömök és boldogságok villantak eszébe. A kis lányait látta, ahogy a fehér cicákkal hempergöztek. A kis gyerekének a hangját hallotta, mint otthon a nagy diófa alatt, ahogy a macskát cipelte Cince, maga is annyi, mint egy rózsaszínű kis cica...“* És így tovább és így tovább. Mennyi élet van ebben a jelenetben. A háborúban eldurvult embereken csak váz a dúrvaság. Az első dolog, ami őket az otthonra emlékezteti, leháncsolja lelkükről ezt a durva kérget, és ismét érző emberré válnak. Az író nemcsak pusztán leír valamit, hanem asszociációt végez, hat az érzelmeinkre, de egyúttal néhány vonással elébünk tárja az alföldi parasztember lelkületét is. Ennek az ábrázolásnak, ennek az elmélyülésnek a hiányát érezzük Majtényi művében akkor is, amikor a jobbágyokat, a parasztságot ábrázolja. Itt is ugyanaz a probléma vetődik fel, ami a rabokkal kapcsolatban is felmerült: nem ismeri eléggé a jobbágyokat sem. Még pontosabban: kívülről tekint a jobbágyra. Velük szeretne élni, de nem tud bennük élni. Ismeri a paraszti rétegződést, még is állapítja az egyes rétegek jellegzetes vonásait, sőt — Juhász Gézával ellentétben egész nyugodtan állíthatjuk — típusokat is ad. Minden rétegnek — nemcsak a parasztságnak — megtaláljuk a képviselőjét, típusát. Helyesen is állapítja meg a rétegek jellegzetes tulajdonságait, jellemző vonásait, törekvéseit stb., de mindig ő állapítja meg, az író, és nem mi vonjuk le következtetés-kép a típusok beszéde, mozgása alapján. És itt sem törődik sokat Majtényi a jellemzéssel, nem ad sehol lélektani elemzést. Minden típust tömören, de odavetve ábrázol: idegen főurat, kereskedőt, bankárt, magyar főnemeset, kurtanemest, polgárt, nincstelen jobbágyot, felkapaszkodó telkes jobbágyot, minden feljebbvalót hűen kiszolgáló jobbágyszármazású középréteget: rendőrt, csendőrt, hajdút, a falu biráját (aki csak addig védi a falu érdekét, míg még nem erősödik a bírói székben) stb.

Juhász Gézával ellentétben meg kell állapítanunk, és különösen fokozott értelemben vonatkozik ez a második könyvre, hogy nemcsak a csatorna, a csatorna építése, ásása köti le az író figyelmét, hanem az ottélő népeket, zselléreket, nemeseket, polgárokat és az odasereglett katonákat, rabokat is bemutatja. Csupán azt róhatjuk fel Majtényinak, hogy nem elég művészi erővel, átéléssel tette ezt. Sokszor érezni lehet, hogy Majtényi inkább történész, mint író, mert nem egyéneken keresztül ábrázol egy-egy embercsoportot, hanem mindig csak a folyamatot, az egészet tekinti, és az egyén csak egy része ennek a hatalmas epikai kulisszáknak. Művében éppen ezért találunk annyi félig bemutatott szereplőt. Ebben a rengetegben vész el, ennek a háttérében húzódik meg műve főhőse, Kiss József.

II.

Mielőtt rátérnénk az első könyv főhősenek elemzésére, álljon itt Juhász Géza két állítása. Induljunk ki az ő feltevéséből:

„A nagy példák egész sorával bizonyíthatnánk, hogy a nagy realista regényírók; ha történeti tárgyú regényt írnak — tudatosan vagy ösztönösen — mindig menekülnek a nagy történelmi egyéniségek ábrázolásától. Ha ábrázolják is azokat, nem állítják a cselekmény középpontjába és főhősként rendszerint kevésbé kötött vagy teljes mértékben költött alakot ábrázolnak.“ (242. l.)

* Móricz: Szegény emberek, Budapest, 1917 (102 l.)

És:

„... a tipizálásra alkalmas figurák közül nem véletlenül hagytuk ki Türr Istvánt és Kiss Józsefet. Ebből a szempontból éppen azt tartjuk a regény egyik legfőbb hibájának, hogy az író történelmileg kötött, többé-kevésbé ismert alakokat igyekezett a mű középpontjába állítani.“ (243. l.)

És u. o.:

„...nem is növesztett egy mellékes szereplőt főhőssé, akinek egyéni emberi sorsába összesűrítette volna a regény, a kor legfőbb eseményeit.“

Kákán csomó-keresés! De vegyük csak sorjában a dolgokat. Hogy az írók „— tudatosan vagy ösztönösen mindig menekülnek a nagy történelmi egyéniségek ábrázolásától,?! Nem mernénk ezt ilyen kategórikusan kijelenteni. Ha az író jól ismeri az általa ábrázolt időszakot, vezető személyeit, akkor be is mutatja azokat, műve főhőssé is teszi, és csupán azért szerepeltet költött személyeket és helyezi őket a főhős mellé a cselekmények középpontjába, hogy ezáltal regényessé, még érdekesebbé tegye művét. Császár Elemér állapítja meg ezzel a kérdéssel kapcsolatban Eötvös József történelmi regénye, a MAGYARORSZÁG 1514-BEN értékelésében:

„Igazi történeti regény, mert a história közismert eseményeit, nemzetünk életének egyik válságos, nagyjelentőségű korszakát eleveníti meg s annak eseményeit teszi a regény egyik tengelyévé. A parasztlázadás ez, élén Dózsa Györgyvel, a kereszteshad vezérével, aki a gondjaira bízott parasztságot a törökök helyett az urak ellen vezeti; oldalon Lőrinc pap, a fanatikus ceglédi plébános, az eszme lángszavú apostola...“

U. o.:

„A másik tengely egy költött történet; hőse egy ifjú főúr, Artándi Pál, s az ő szerepe a parasztok elleni harcokban, valamint szerelmei szolgáltatója a regényes elemet. Artándi Párról és szerepéről a parasztlázadásban a história is tud, de a sovány és száraz adatokat Eötvös képzelete fejlesztette mesévé.“*

Mi tehát egyáltalán nem tarthatjuk semilyen szempontból azt „a regény egyik legfőbb hibájának, hogy a főhős történelmileg kötött személyiség“. Legfeljebb azt, hogy nem tudta őket a mű középpontjába helyezni, eléggé jellemezni, tipizálni, képzeletével élénk varázsolni. Ezt állapíthatjuk meg először. Másodszor pedig azt, hogy a második könyvben szereplő Türr István — bár jelentős helyet foglal el a műben — nem tekinthető főhősnek, hanem inkább Kacsmarik Gyula, a katonából lett tanító, aki tudomásunk szerint inkább az író képzeletében született meg, mintsem, hogy történeti személyiség. Jól megformált személyiség és Kata asszony mellett a legjobban sikerült típus, akinek a sorsában, ha nem is az egész kor, de egy egész réteg (a falusi értelmiség) sorsa van összesűrítve.

Azokban az eseményekben, amelyek az ő alakja köré fonódnak, fejezi ki Majtényi azt, hogy honnan is erednek Bácskában a nacionalista villongások (szítói a szüklátóköri nemesség, a bécsi udvar és általában a vagyonos réteg). Ezzel párhuzamosan utal a szocialista eszmék terjedésére is, és e törekvéseknek ütköző-pontjába állítja a fiatal szerb tanítót, Márkót. A két tanító barátságának lesz az eredménye Kacsmarik ingadozása, a szocialista eszmék felé való hajlása; az író azonban egész helyesen ismeri fel az öreg tanító fejlődési lehetőségét, és meghagyja őt

* Császár: A magy. reg. története, Bpest, 1939 (172, 173 l.)

ebben az ingadozásában. Kacsmarik nem tud teljesen szakítani multjával és nem lehet igazi forradalmárrá. Az írónak ez a felsimerése egyik legpozitívabb vonása.

Kiss József alakjának megrajzolásával az író szintén azt a hibát követi el, ami egész művét, szinte minden személyének a bemutatását jellemzi: nem aknázza ki teljesen a lehetőségeket, amelyeket Kiss József alakja és a vele történő események nyújtanak.

Ilyen jelenet például az, amikor felmegy Bécsbe és várja, hogy a király elé bocsássák. Egyedül van a szobájában, az „Arany Kacsá”-hoz címzett fogadóban. A bizonytalanság érzése lakozik szívében. A várakozás nehéz percei ezek. Milyen lelki harc, tusakodás megy végbe bensőjében? Mit csinál egyedül? Talán le s fel sétál, ismételten maga elé tárja a térképet, föléhajol. A térkép meglevénedik, látja a lapátoló zselléreket, a nádas lassan visszaszorul; meglevénedik előtte a hazai táj. Nyomasztó a szoba levegője... alant zszibong a város. Kitérja talán az ablakot. Letekint erre az ismerős s mégis tőle oly távoli fortagra, vagy otthagyja a szobát és gépiesen rója az utcákat, emberekbe ütközik... Nem tudjuk mi játszódik le lelkében, nem tudjuk, mit csinál, mert az író kurtán elintézi ezt a sokatígérő jelenetet. Mi csupán a valószínűséget írjuk le.

Szintén ilyen, kidolgozásra váró jelenet az, amikor otthon, Szenttamáson várja a császár határozatát. Vagy, például, az a rész, amikor 1797-ben végre megvalósulni látja álmait: felnyitják a dunai zsilipet és a víz Kis-Sztapárig áramlik be. Szinte idekívánczik a főhős, Kiss József, az ásatás vezetője. Hiszen ez volt élete legszebb pillanata, amely megnémít és felemel, megzszibbaszt és új erőt ad a további munkára. Igaz, ott találjuk a kormányos mellett azon a hajón, amely elsőnek fordul be a Dunáról a kanálisra és „csillogó szemmel” figyel a kormányos munkáját, de az valahogy szinpadias jelenet. Nem igen hisszük el, hogy így történhetett. Erről a jelenetről is alig van mondanivalója Majtényinak. Kár, nagyon kár. A sok esemény, adat és személy helyett inkább az ilyen jeleneteket kellett volna kidolgoznia. Ezekben az eseményekben kovácsolódott volna Kiss József igazi regényhőssé. Ezekben a jelenetekben tudta volna őt igazi típusá, a XVIII. századi Vajdaság kifejező alakjává formálni, amely képes lett volna e kor legfőbb emberi törekvéseit magába sűríteni. S még valamire képes lett volna. Nemcsak jelképezni azt, hogy ilyen korrupt környezetben és viszonyok között a haladás embereinek el kell bukniok, hanem eseményeken keresztül is, harcaival, csalódásaival elébünk tárni meggyőzően és művészi formában.

Egyetlenegyszer sikerült csupán az írónak igazán művészi erővel elénkvarázsolni Kiss Józsefet, a mérnököt és embert, ez a kép kitörölhetetlenül él bennünk. Felmentik a Hajózási Társaság igazgatói állásából, kicsavarják kezéből művét:

„Csönd volt a szobában, áporodott, fojtó, feszült csönd. Csak az író-toll sercegett keményen, mellyel nevét mégegyszer, utoljára odakanyarította. Kész.

— Én a művemre kérek istentől áldást, nem a kigyelmetek munkájára — mondotta. És ez úgy hangzott, mint a végrendelet.“

Mostmár haza visz az útja, a teljes megsemmisülés felé. Futni akar minden elől, ami eddig az életet jelentette számára: a munka elől. Az emlékek és a táj — el kell haladnia a kanális mellett — marcangolják a most kapott, még nyitott sebet:

„Ó, hányszor járt itt ezen az úton: télen, vízben, hóban, nyári porban, őszi sárban. Mindig lökte és hajtotta valami: előrevinni az életet, nagyt tenni a számok és az ész erejével. De ami most löki, most viszi,

az az erő mégis hatalmasabb volt a számoknál, a józan észnél — úgy érezte. Mint akit magas sziklán hirtelen megragadnak, hogy letaszítsák — még látta a támadó arcokat egy pillanatig, indulat és kegyetlen gyűlölet fűti őket, szájuk pálinkaszagot lehel...“

„... és megtört, megrokkant embert emelt le a szánról a síró, jajgató háznép a szenttamási kúrián.“ (163, 164, 165 l.)

Az eddig a sorok közt megbújt ember csak az első könyv végén, elbukása idején lép elénk, hogy kitárja lelkét. A kismimizett ember áll előttünk, egész életét, gazdag képzeletét rombolták szét és ezek után álljanak itt Juhász Géza errevonatkozó sorai:

„Ha elolvastuk az „Élő víz“-et és elgondolkozunk felette, azt kell megállapítanunk, hogy nincs benne egyetlen olyan figura sem, amelynek vonásai, vagy egyéni sorsa mély benyomást tett volna ránk, amely — hogy úgy mondjuk — örökre — az élmény erejével emlékezetünkbe véste volna a könyv fő mondanivalóját.“ (242 l.)

Nemcsak Kiss József alakja, de Kacsmarik Gyula, Csernák nagygazda és különösen Kata asszony, Kiss József sógornőjének, Gábor feleségének alakja cáfolja meg ezt az állítását. Ez utóbbival szeretnénk még foglalkozni. Az ő alakja él legerősebben emlékezetünkben. Olyan figura, kinek sorsa és egyéni vonása egyaránt mély benyomást gyakorol az olvasóra — Juhász Géza állítása ellenére is:

„Sógorában éppen azt bámulta, ami urából hiányzott: a több erélyt, a több elhatározottságot.

S most házasítani akarja, hogy végetvessen mindennek. Pedig most már vágyta azt az embert, s önkínzó érzés volt, amikor oktatta a fruskát: aztán kedves légy hozzá, hallod! De nem jött, olyan ritkán jött mostanában haza — éppen mostanában.“

„S most, hogy itt kuporgott mellette ez a lány hálóruhában, a félrelibbent függöny mögött, hirtelen az ötlött fel benne: ennek hogy terelgetik az életét e férfi felé, míg ő... neki majd verekedni kellett emberéért. S most is, ez a zürzavar körülötte és József körül, és gyűlölet támadt föl benne.

— Eredj már onnan — kergette a lányt az ablaktól.

Szorongva gondolt megint arra, hogy mégsem tette jól, hogy ezt az egészet éppen ő rendezze meg. S először hagyta el biztonságérzete.“ (125, 126 l.)

Érdekes típus. Igazi bácskai nemesasszony, ki vidéken, a tanyaudvaron éli le életét, szinte az ura nélkül. Félparaszt-félnemes. Talán az egyetlen szereplő, akiből a bácskai táj lehelletét érezzük szétáramlani. Többet kellett volna vele foglalkozni. Ez az asszony tele van visszafojtott életerővel, vérből, húsból való nő, erélyes és mégsem képes a saját lábán egyedül megállni. A vidéki nemesasszonyok típusa, aki csak azért él, hogy az ura kiegészítője, a gyermekek felnevelője legyen és a férfiak mulatozásán elcsattanó durva tréfák alánya. Mindezt mosolyogva tűrje. Belőle kirobban a lázadás. Nyugtalan természet. Valami hiányzik életéből. Maga sem tudja, hogy mi. Talán József, talán csak kalandok, amelyek átlépnek a hétköznapi egyhangúságán, talán a felviharzó szenvedélyek kielégítése... Nem tudja pontosan, hogy mit is szeretne. Ha magára marad, sirásba fúl fájdalma, hogy aztán másnap ismét a mosolygó háziasszony maszkját öltse magára. Alakja csak fel-felvillan előttünk, csak sejtjük az író által elképzelt típust; kár, hogy ilyen szűkszavúan beszél róla. Annál is inkább, mert szűkszavúságában is ez a legjobban megformált alakja.

III.

A Juhász Géza által felvetett kérdések közül csupán még egyet szeretnénk érinteni. Az író nyelvezetét. Juhász ezt állapítja meg többek között:

„Az itt megrajzolt kép objektivitásához, hitelességéhez nem kis mértékben járul hozzá a korhoz és mondanivalóhoz alkalmazott nyelvezet. Egyáltalán nem akarunk újat mondani azzal, hogy a stílus és nyelvezet jellemző és korfestő eszközei az íróknak, de Majtényi regényével kapcsolatban szükséges ezt újból leszögezni és megállapítani, hogy ezeket az eszközöket Majtényi jól ismeri és találon használja is. Többször is megállapították már, hogy Majtényi kitűnő ismerője a magyar nyelvnek, stílusának pedig egyik legfőbb sajátossága a rövid mondatok használata, ami kifejezéseinek bizonyos népies ízt ad.“ (241 l.)

Azt elismerjük, hogy Majtényinek sikerült itt-ott alkalmazkodnia stílusával az ábrázolt időszakhoz és egyes esetben a mondanivalóhoz, azonban Juhász Gézának ebből a megállapításából csupán azt fogadhatjuk el, hogy az író kitűnő ismerője az irodalmi és beszédnyelvnek. A többi az szólam. (Majtényi elbeszélő modorának jellegzetes vonása a rugalmas, alkalmazkodó mesélő stílusa, amelynek legfőbb eszköze az élő beszédnyelv. Csak néhány mondatot szeretnénk idézni, amelyekből tisztán felismerhetjük a beszédnyelvet: „Harcolni kell az ingoványban, harcolni mindenért, ezt megtanulta rég a potrohos.“ „Az járt itt, Anna, ha mondom, az ördög, vagyis a sápadtképzű Jozefinus, mindegy.“ „Küldeni kellene a felszerért vagy mi, eret vágni talán.“ „Aztán elvittek láncokban — hát ez Márkó sorsa.“)

Úgy gondoljuk, hogy Majtényi nem is lépett fel azzal az igénnyel, hogy teljesen visszaadja a bácskai XVIII. és XIX. századi beszédnyelvet és jobbágycokát a vajdasági nyelvjárás szavaival és kifejezéseivel beszéltesse. Ez óriási erőpróbát jelentene minden vajdasági magyar íróknak, hatalmas előtanulmányozást kívánna és nem hisszük, hogy egyelőre bárki is meg tudná oldani ezt az írói problémát. De mindenesetre meg kell próbálkozni ezzel. Különösen vonatkozik ez a vajdasági nyelvjárás feltérására, amely bár a dunatiszai nyelvjárás területén fekszik, részben megegyezik a pestmegyei, az alföldi és a tiszántúli (felsőtiszai) nyelvjárásokkal. A dunatiszai nyelvjárásból főként tarkaságával válik ki. Ezt a tarkaságot a települések történetével magyarázhatjuk. Bácska lakossága több helyről gyűlt össze, Telecska népe Szeged-Alsóvárosból származik, Pacsír, Moravica és Feketics lakossága pedig a Kiskunság vidékéről stb. Viszont vannak olyan falvak is, amelyeknek lakói más népekből magyarosodtak el (Bajmok, Kupuszina) és ezeknek a nyelvében még ma is meglátszik az idegen eredet. A vajdasági nyelvjárás sajátos vonásainak, hangtani sajátosságainak az elemzése túlságosan elnyújtaná, hosszúvá tenné a hozzászólást, ezért csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, az írók figyelmét, hogy máskor, ha a falu népét vagy az elmúlt korok jobbágyait beszélgetik, igyekezzenek jobban megközelíteni azoknak nyelvét. Hatoljanak jobban az egyes vidékek népeinek nyelvezetébe. Mert nem elegendő az, ha mi, mint ezt Majtényi teszi, néhány általánosan közismert, az egész magyar népnyelvre jellemző kifejezést, szót szövünk írásainkba (mink, meghótt, oszt, ugyi, aztat, lú... kit Zombornak hínak, ... ne mond édes lányom... mert n a g y o n szájon csaplak, stb.). Ez éppen olyan ámitás, mint az üres üzlet kirakatában az áru...

Nemcsak arra kellett volna ügyelnie Majtényinak, hogy a paraszto-
kat vajdasági nyelvjárással beszéltesse, hanem arra is, hogy az egyes
nyelvjárási szigeteket megkülönböztesse egymástól (például a becsekör-
nyékit a dunamellékitől). A tájszavak felkarolása, alkalmazása csak az
egyik, talán a kisebb probléma. Sokkal lényegesebb lett volna az, hogy
Majtényi bemutassa a parasztság észjárását, lelkületét, nyelvezetük és ki-
fejezőmódjuk segítségével. A nép rengeteg hasonlattal, szólással és
közmondással él. Ebből ismerjük meg gondolatvilágát, de még hiedelem-
világára is fényt vet néhány szólás és közmondás. Csupán néhány ilyen,
még ma is közzsajon forgó szólást említünk meg példaként: „Megy a vi-
lágnak, mint a miskei malac.“ „Ki milyen virágot szakított, olyant sza-
guljon.“ (Zenta), „Ereggy odébb, ne aggass (ne alkalmatlankodj) itt ne-
köm.“, „Letörött az angyó szekere.“ (Megszülte a gyereket. Baranya) és
egy fellelhető Majtényi regényében is: „Kántor és pap inkább ebéden,
mint toron.“ (Verbász.)

Különben, mint már említettük, az író nyelvezete rugalmas, kifejező
nyelv, amely átmenetet képez a beszédnyelv és az irodalmi nyelv között.
Éppen ezért Majtényi akkor érzi magát otthon, ha a polgárokat, általá-
ban, ha a város lakóit beszélteti.

Sárosi Károly

B. Szabó György rajza